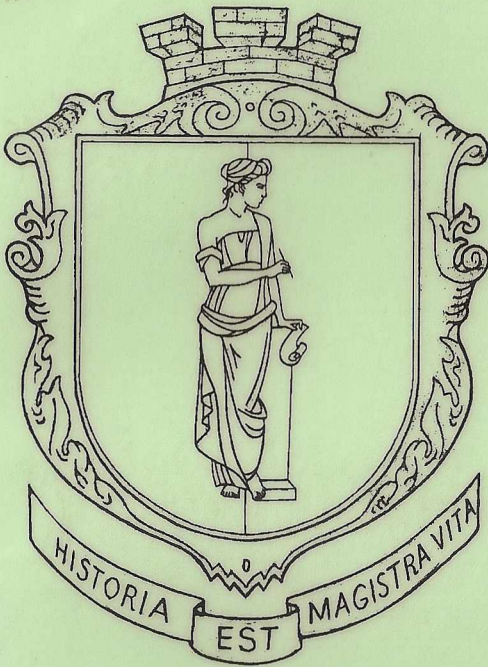

94/100/082)

Д 70

**ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ
З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ТА
ПРАВОНАВСТВА**

Випуск 4

ЯШИН В.О.
старший викладач

**ОЛЕКСАНДР ІСАЙОВИЧ БРАУДО:
ІНД ЄВРЕЙСЬКОГО ПИТАННЯ ДО ВИКРИТТЯ АЗЕФА.
РИСИ ДО ПОРТРЕТУ**

А.І. Браудо (1924 р.)

Ім'я Олександра Ісайовича Браудо майже не з'являлося в пресі, його не було чути на публічних зборах, його майже не знали в широких колах. Але для тих, кого торкнулася бурхлива круговерть подій кінця ХІХ-го і початку ХХ-го сторіччя, це ім'я було досить промовистим.

В цій статті ми маємо на меті розглянути діяльність Олександра Браудо з двох позицій: по-перше, громадську діяльність, зокрема, в галузі єврейського питання, по-друге, висвітлити його примітну роль у викритті Азефа.

Олександр Браудо народився в 1864 році в родині асимільованих євреїв в російському Володимирі. Батько його був відомий у місті лікар. В часи дитинства і юності він не мав єврейських товаришів і майже не зустрічався з одновірцями; єврейський елемент не мав ніякого впливу в його вихованні: він не знав ані «лошн-койдеш» (іврит), ані навіть розмовного ідиш. Л.Брамсон зазначав пізніше: «Сам О. Браудо... менше інших своїх одноплемінників страждав від свого походження: він потрапив до університету до введення «процентної норми», був прийнятий після закінчення курсу на державну службу, не відчував жодних

обмежень щодо місця проживання. Його всюди приймали, і питання щодо його єврейства не ставили» [3, 8].

Вперше із єврейським питанням Олександр Браудо стикнувся у під час навчання в Дерптському (Юріївському) університеті. Сталося так, що його образив як єврея один німецький бурш-корпорант. Відстоюючи свою честь, Олександр Ісайович викликав кривдника на дуель. Дуель відбулася і Браудо отримав небезпечну рану в груди, від якої трохи не помер. Цей випадок мав велике значення для Браудо. Він поступово стає гарячим прихильником самодіяльності в єврейському середовищі, необхідності боротьби за права єврейського народу, за зміну його економічного побуту, за пошук нових шляхів внутрішньої і зовнішньої емансипації.

Після закінчення університету Олександр Ісайович за рекомендаціями своїх університетських професорів стає домашнім вчителем. Його швидко оцінили і, незважаючи на посилення урядових і суспільних антисемітських тенденцій, через короткий проміжок часу вступає на службу до Імператорської публічної бібліотеки, згодом очолює відділ юридичної літератури на іноземних мовах, а пізніше відділ «Rossica», до якого надходили всі закордонні відання стосовно Росії (свою діяльність Олександр Ісайович закінчив на посаді заступника директора бібліотеки).

В той час, коли Олександр Ісайович прийшов працювати в бібліотеку, вона, за висловом Катерини Лаппа-Старженецької, «знаходилася в апогеї того зовнішнього блиску, якого вона досягла в 60-х роках минулого сторіччя, в так звану Корфівську епоху. Поповнення бібліотеки... здійснювалося з інтенсивністю, що дає право говорити про світове значення... її колекцій... її зібрання вимагали для свого впорядкування великої і наполегливої роботи бібліотечного персоналу. Хто входив в бібліотеку... той не міг вже ділити роботу в ній з іншими заняттями. Бібліотека поглинала таку людину повністю, — поглинула вона і Олександра Ісайовича» [10, 118].

Браудо став визнаним знавцем таких публікацій, які, за наявної тоді цензури, не потрапляли до інших бібліотек. Працюючи в бібліотеці, Браудо опублікував декілька оглядів історичної літератури, в тому числі в берлінському «Jahresberichte der Geschichtswissenschaft», переклав «Relation Curieuse» Невілля

про повстання стрільців, «Московську трагедію» Гревенбрюха про Лжедимітрія, співробітничав в Енциклопедії Брокгауза і Єфрона (докладніше-див. Додаток до статті), але з середини 90-х років XIX сторіччя він все більше наближується до нагальних проблем російського життя.

Значним чином на це вплинула урядова політика Олександра III та Миколи II, яка, за славною російською традицією, існуючою й донині, ані яким чином не враховувала демократичних інтересів і прагнень свідомої громади, втім, потунала шовіністичним і ксенофобським збоченням частини маргіналізованого російського суспільства (іншу частину склали так звані «соціалісти» есери, анархісти, пізніше – соціал-демократи). Урядове нехтування і зневага до ідей і принципів свободи і справедливості, кінцевим рахунком, зробили із бібліотекаря активного учасника суспільних процесів.

Намагаючись реалізувати всі можливості громадської і політичної діяльності того часу, О.І. Браудо став членом Вільного економічного товариства та Комітету позичкоощадних товариств. Він активно забезпечував доступною йому у службових справах інформацією всіх бажаючих членів цих товариств. Слід зазначити, що Браудо у спогадах сучасників взагалі згадується як надзвичайно поінформована особа в багатьох питаннях.

В кінці 90-х років і початку XX-го століття Єврейське колонізаційне товариство активно переймалося питанням боротьби з безперервно зростаючою економічною знедоленістю єврейських мас в межах осілості. За ініціативою Браудо було створено особливі для євреїв позичкоощадні та кредитні товариства. Л.Брамсон, згадуючи це, писав: «Браудо віддався цій ідеї з тією тихою наполегливістю, яка була така характерна для нього» [3, 12].

В цій справі із Парижа приїхав керівник ЄКТ Еміль Меєрсон, з яким саме Браудо вів переговори і зумів переконати його у важливості такої справи. Е. Меєрсон швидко оцінив важливість цієї проблеми. Протягом 1900-1910 років в рисі осілості було відкрито декілька сотень таких товариств. Участь Браудо була проявлена також у створенні статутів цих товариств і певний час він вважався душою цього починання.

Пізніше Браудо залучився до роботи групи, яка в іншій центральній єврейській установі – Товаристві розповсюдження

ремісничої і землеробської праці серед євреїв, боролася за нові форми економічної самопомоги. Група Браудо виступала за систематичний розвиток професійної освіти, здійснення заходів щодо розвитку промислових і землеробських занять, — на противагу прихильникам старого підходу, що закликали продовжувати надання допомоги окремим особам шляхом неорганізованої роздачі сільськогосподарських машин, грошових подачок, тощо.

Особливим талантом Олександра Ісайовича була здатність, використовуючи свої обширні знайомства, поєднувати, зводити, знайомити людей, які, займаючись однаковими, або схожими питаннями поодиночі, маялися в тенетах неможливості їх вирішення, а зведені за ініціативою і за допомогою Браудо разом, одразу складали ту «критичну масу», яка спричиняла справжній «вибуховий прорив» у вирішенні будь-якого питання, до якого залучався Олександр Ісайович. Так, наприклад, у 1905 році, коли комісія під керівництвом тодішнього директора Публічної бібліотеки Дмитра Фомича Кобеко розробляла проект закону щодо періодичної преси і в цьому проекті пропонувала залишити весь друк на ідиш та іврит підцензурним, стараннями Браудо до роботи в комісії було залучено редактор «*ha-Cefira*» Н.Соколов та редактор «*Фройнд*» С.Гінзбург, які істотно вплинули на думку комісії і єврейська преса також стала безцензурною [6, 111]. Про нього говорили в колі приятелів, що у будь-який момент він знав про те, що відбувається, чим зайняті в даний момент в міністерських кабінетах. Йому завжди було відомо, про що говорять в придворних сферах, і що твориться в підпільному світі російської революції. Ця обізнаність допомогла йому і в тих викриттях, які складають його самоцінну і значну історичну заслугу.

Надзвичайну обізнаність Олександра Ісайовича в багатьох питаннях та його зв'язки використовував П.Б Струве, видаючи свій часопис «*Освобождение*», що виходив в Штутгарті. Браудо стояв близько до засновників тижневика і надавав редакції таку інформацію, для якої були закриті російські газети. Повідомлення Браудо друкувалися в Парижі також в тижневикі «*L'Europeen*», на чолі якого стояв редактор журналу «*Mercure de France*» Луї Дюмюр.

«L'Еигореен» являв собою орган передової єврейської демократії. До складу його офіційної редакційної колегії входили відомі пацифісти Фредерік Пассі і сенатор д'Естурнелль де Констан, професор Сорбони Габріель Сеайль, письменники Георг Брандес, Бьєрнстерне-Бьєрнсон та інші. До Росії доступ часопису був закритий, але в Імператорській публічній бібліотеці його отримували, так що Браудо міг читати свої повідомлення в ньому.

Після Кишинівського погрому ця сторона діяльності Браудо прийняла нову форму і розширилася. Олександр Ісайович вирішив апелювати до європейської громадської думки. Він залучив до справи своїх закордонних друзів, відрядивши до Парижа С.Познера, одночасно забезпечивши його рекомендаційними листами як до представників російської політичної еміграції, так і до своїх французьких друзів [12].

Листи, надані Браудо, значно полегшили роботу Познера в Парижі, особливо, лист М.Я.Острогорського, відомого дослідника політичного життя Англії і Північної Америки, автора праці «Демократія і політичні партії», до його (Острогорського) близького друга Люсьєна Герра, бібліотекаря Вищої Нормальної школи. Люсьєн Герр прийняв емісара Браудо, познайомив його з Жоресом, Анатолем Леруа-Больє, кращим у Франції знавцем Росії та ін. Швидко встановилися зв'язки з впливовими ЗМІ. Олександр Ісайович активно приймається за систематичне інформування громадської думки за кордоном про те, що відбувається на всьому просторі обширної Російської Імперії. Він пов'язує своє інформування про загальнополітичні умови тодішньої Росії з викриттям антиєврейських махінацій. За його участю виникають в Німеччині, Франції і Англії спеціальні інформаційні органи, що виходили до 1910 року під загальною назвою «Російська кореспонденція» («La Correspondance Russe» у Франції, «Russische Korrespondenz» в Німеччині). Браудо був головним джерелом постачання цих видань невичерпним запасом новин, нікому крім нього, не відомих і не доступних. Розкриваючи вранці газету, парижани знаходили повідомлення щодо судових процесів про погроми в Кишиневі і Гомелі, про те, що з'ясувало неофіційне розслідування цих подій, взагалі про становище євреїв в Росії.

За ініціативою Герра був організований мітинг в Тіволі-

холл, що зібрав до десяти тисяч учасників і став завершенням першої стадії кампанії, наміченої Браудо в Європі.

Слід зазначити, що французька преса того часу була пристанищем всіх пригноблених націй і народностей. Так, наприклад, французький журналіст П'єр Кільяр організував захист турецьких вірмен, редагуючи журнал «Pro Armenia». Майбутній Президент Чехословацької республіки Бенеш з гуртком друзів вів газетну кампанію за самостійну Чехію. Коні Цилліакус виступав на захист фіннів. Іспанські радикали і соціалісти забезпечували паризькі газети відомостями, направленими проти режиму на їх батьківщини. Російські політичні емігранти теж розвивали велику роботу в західноєвропейській пресі.

Відомості Браудо друкувалися в ЗМІ різної спрямованості: від соціалістичної до радикальної і ліберальної: в «La Petite République», «l'Aurore», що її редагував Клемансо, тощо. На прохання Герра, Браудо разом з повідомленнями про становище євреїв в Росії надсилав і матеріали загального характеру. Згодом це викликало занепокоєння російського уряду і уряд вимушений був протидіяти: до Парижа прибув співробітник «Нового часу» і одночасно департаменту поліції Мануйлов-Манасевич «для роботи в газетному /середовищі». Приїхав також редактор-видавець «Громадянина» князь Мещерський і організував випуск тижневика «La Revue russe». Мануйлов-Манасевич обходив редакції газет, забезпечуючи їх своєю інформацією, але не всюди її у нього брали. При цьому навіть ті, що вміщували її, нерідко друкували одночасно повідомлення Браудо. Мануйлов-Манасевич обрав штабом своїх газетних операцій редакцію «Фігаро», але був безсилий подолати тут протидію завідувача іноземним відділом, який буквально не впускав його до себе в кабінет. Князь Мещерський, із свого боку, спробував нанести візит Клемансо, але був з ганьбою їм вигнаний, про що сам Клемансо розповідав Браудо.

Революція 1905 року і хвиля єврейських погромів спонукали Браудо і його друзів розвернути викривальну діяльність закордоном. У Берліні, Парижі і Лондоні стали випускатися періодичні бюлетені про внутрішнє життя Росії і зокрема про становище євреїв. У Парижі «La Correspondance russe» виходив спочатку три рази на тиждень, потім п'ять, спочатку на рота-

торі, потім в типографському вигляді. Видання розсилалося безкоштовно в редакції газет, паризьким кореспондентам закордонної преси, багатьом органам друку прилеглих до Франції країн, видним політичним діячам, письменникам, вченим. Через деякий час до цього основного видання додалася ще екстрена розсилка вечірніх повідомлень, що поступали від Браудо телеграфом.

«La Correspondance russe» проіснувала п'ять років, припинивши свій вихід лише в 1910 році. За цей час вона встигла зайняти помітне становище серед паризької преси, завоювати довіру і здобути численних прихильників і дописувачів, серед яких були письменники Анатоль Франс, Октав Мірбо, Жюль Ренар, Віктор Маргеріт; вчені Люсьєн Льові-Брюль із Сорбони, Анатоль Леруа-Больє, Луї Гаве – професор Коллеж де Франс, Шарль Сеньобос, Поль Буайє; відомі журналісти: мадам Северин, Франсі де-Прессансе, Анрі Беранже а також Клемансо [11, 107]. За вказівкою Клемансо, коли він вже був міністром в уряді Сарьєна, повідомлення Браудо доставлялися йому в міністерство негайно після отримання і, після прочитання, спрямовувалися їм до редакції газети «Le Temps», де незмінно друкувалися.

Читачі «La Correspondance russe» часто ставили питання, хто та, всезнаюча в Росії людина, яка так докладно і об'єктивно інформує їх про російське життя? За рідкісними виключеннями ім'я Олександра Браудо не підлягало розголосу. Від знайомств з французами він незмінно ухилявся, зробивши виключення лише для Люсьєна Герра, і те більше за наполяганням М. Вінавера. Разом вони відвідали Люсьєна Герра в редакції «L'Humanite», де Герр завідував іноземним відділом; говорив більше Вінавер, Браудо мовчав, рідко вставляючи зауваження в жваву бесіду, але враження на Люсьєна Герра спричинив чарівне [11, 110].

Після розпуску другої Думи, зміни виборчого закону, та обрання досить консервативної Третьої Думи, питання про заміну або скасування обмежувального єврейського законодавства відійшло на другий план. Єдиними провідниками цього питання були єврейські депутати в Думі, та й то лише в тому випадку, коли їхні виступи не могли зашкодити загальній тактиці кадетської партії, до фракції якої вони входили [11, 101]. В цей час Олександрю Ісайовичу також належить ініціатива приватного

розслідування щодо вбивство членів 1-ої Державної Думи – М.Я. Герценштейна і Г.Б.Юлоса, що неспростовно довело причетність до цього злочину членів Союзу руського народу [5], [8].

В таких умовах противники урядової політики вдалися до, знову ж таки, традиційної й досі, тактики пошуку підтримки на Заході, шляхом консолідації і нарощування чисельності російської еміграції і встановлення контактів з представниками західно-європейських урядових кіл та партій.

Впливові єврейські кола в Росії враховували і той факт, що поступово налагоджувалося зближення між російським і британським урядом рамках забезпечення політики Антанти. Російський уряд був зацікавлений в тому, щоб створити в англійській громадській думці дружне відношення до Росії, і тому вимушений був рахуватися з громадською думкою Британії, тому саме в британській пресі представниками ліберальних, наперед усе і понад усе, єврейських кіл, вбачався той важіль, що здатний був ефективно впливати на внутрішню політику царського уряду. Сталося так, що ніхто з російських євреїв не був в змозі виконати цю задачу краще за Олександра Ісайовича.

Браудо був особисто знайомий з представниками британського єврейства. У їхньому середовищі помітну роль в відігравав Люсьєн Вульф, редактор іноземного відділу «Дейлі Графік», до думки якого в питаннях іноземної політики прислухалися у всій Європі. Браудо налагодив контакт з Вульфом і той взявся організувати видання журналу певної спрямованості і доставку його в Росію. Разом з тим Браудо наполягав, щоби новий журнал був теоретичний і помірний, та не змішував поняття «Росія» і «Російський уряд», оскільки це не одне й те ж [11, 112] Люсьєн Вульф назвав журнал «Darkest Russia» – «Найтемніша Росія». І, хоча Браудо заперечував проти такої назви, Вульф зберіг її, частково із-за небажання утаємничувати темні сторінки російської дійсності, частково за причини свого особистого протистояння тодішньому міністру закордонних справ Британії Едуарду Грею, прихильнику російсько-британського зближення [9], частково з міркувань комерційних, оскільки це був, як би сказали зараз, «відомий бренд» – журнал з такою назвою вже виходив у 1888 році.

Боротьба Браудо за дбайливе відношення до інтересів Ро-

ції в найкращому, патріотичному, а зовсім не у вірнопідданському значенні, і його наполягання на тому, щоб поняття «російський уряд» і «російський народ» ясно розмежовувалися з причини особливих умов в Росії того часу, прагнення досягти певної «академічності» всупереч руйнівній «революційності», були не завжди вдалі. Достатньо зауважити, що серед співробітників журналу були такі особи, відомі представники есерів та есдеків, як Рубановіч, Фельдман, Житловській, Соскіс, Маслов, Дан, Вельтман-Павлович, Алексинський, Ракітніков, Рафалович, Фігнер і цілий ряд інших осіб, що згодом відіграли важливу роль в подіях 1917 року, щоб зрозуміти як важко і практично неможливо було Браудо проводити свою точку зору.

«Darkest Russia» мала значний успіх: оскільки журнал розходився в 5000 екземплярів, його отримували депутати Палати громад і деякі лорди, редакції газет, письменники, журналісти і ряд інших осіб, що мали вплив на громадську думку. Деякий час журнал виходив замаскованим шляхом і в Росії.

До США переправлялося за спеціально відібраними адресами понад 1000 екземплярів, і хоча журнал перестав виходити в день оголошення війни Англією (4-го серпня 1914 року), єврейська громадська думка Америки на той час була достатньо підготовлена, щоб вимагати, як ціну за доброзичливе відношення до Антанти, втручання з боку Англії і Франції в питанні про зміну єврейської політики російського уряду.

У 1912 році відбувся візит британської парламентської делегації до Росії. Для забезпечення позитивного іміджу держави перед урядом постала проблема послаблення гостроти єврейського питання. Ліберальні кола, в тому числі Браудо, сподівалися, що англійська парламентська делегація під час перебування в Росії, могла б спонукати Думу, а через неї і уряд до реформаторських дій. За ініціативою і стараннями Браудо була підготовлена записка, яка детально змальовувала юридичне і соціальне становище євреїв в Росії. Записка була перекладена англійською і віддрукована стараннями Люсьєна Вульфа у вигляді окремої брошури під назвою «The legal sufferings of the jews in Russia» («Законодавчі обмеження євреїв в Росії») з передмовою відомого державознавця Дайсі. Всі члени парламентської делегації були забезпечені екземпляром брошури.

Зв'язки Браудо в Лондоні стали в нагоді під час судового розгляду справи Бейліса. Коли суд зажадав додаток до справи у вигляді завіреного тексту папської булли з приводу звинувачення євреїв в ритуальних вбивствах, Браудо брав найактивнішу участь в організації захисту і підготовки історичного матеріалу, потрібного стороні захисту. Браудо звернувся телеграмою до лорда Ротшильда, той відповідно до форін-офіс, який відправив в свою чергу телеграфну інструкцію англійському послу в Римі відносно одержання булли. Протягом трьох днів після телеграми Браудо до Лондона, булла була доставлена з Риму до Києва спеціальним кур'єром [11, 115].

До Лютневої революції Браудо активно виступав за емансипацію єврейства, але, на жаль, подальші події знову зробили його песимістом. Якось він, відповідаючи Сліозберг щодо необхідності боротьби за права єврейства, зауважив:

«Боротися треба, але повірте – єврей завжди відповідати-ме: якщо рух буде успішний, різні невдахи неодмінно скажуть: «євреї захопили все в свої руки!» Якщо буде провал, — євреям не уникнути погрому. Єврей — завжди відповідає при пошуках винного»

«Ви — песиміст, Олександр Ісайович»

«Ні, я — єврей», — відповів Браудо [13, 125].

Фактом, менш відомим, є значна роль О. Браудо у викритті знаменитого провокатора – Азефа. У своїх записках про цю справу В.Л.Бурцев і А.Аргунов відзначають вельми суттєву допомогу, що її надав Браудо у викритті Азефа. Зупинимося докладніше.

В.Бурцев, який саме і відіграв провідну роль у викритті Азефа, (справжнє ім'я якого – Азев Євно Фішелевіч), познайомився з Браудо у 1906 р. в Петербурзі, в редакції журналу «Билое». Редакцію Браудо відвідував одночасно з колишнім директором департаменту поліції Лопухіним і князем Урусовим, з якими Олександр Ісайович був близько знайомий [4, 94].

У 1907 році Бурцев перебував у Фінляндії на нелегальному становищі і викликав туди Лопухіна у справі викриття Азефа. Втім, Лопухін не допоміг Бурцеву і навіть швидко відмовився від розмови.

У 1908 році Лопухін перебував за кордоном, при чому, разом з Браудо. Браудо знав про викривальницьку діяльність Бур-

цева і, як стверджує сам Бурцев, *за власною ініціативою* [вид. автор-В.Я] вирішив організувати йому зустріч з Лопухіним [3, 93].

У серпні 1908 р. Браудо несподівано з'явився на квартиру Лопухіна в Парижі. Олександр Ісайович повинен був усвідомлювати всю небезпеку, що становив для нього, фактично, державного службовця, цей візит на, скоріше за все, піднаглядну для російської поліції, квартиру політемігранта та ще й члена найбільш терористично небезпечної партії. Саме під час цієї зустрічі Браудо повідомив Бурцеву адресу Лопухіна і вказав точно день, коли той виїжджає до Росії, і коли у нього буде пересадка в Кьольні на потяг до Берліна.

Втім, наприклад, М.Алданов зазначає: «Узнав *случайно*, (вид. автор. - В.Я) от общего знакомого, что А. А. Лопухин в начале сентября проедет через Кёльн в Берлин, В. Л. Бурцев выехал в Кёльн и стал ждать на вокзале» [1, 15]. Пояснити можна це лише тим, що сам Браудо із надзвичайною скромністю відносився до всього, що він здійснював у своєму житті. Він ніколи не афішував і майже не розповідав нікому про свою участь у викритті Азефа. Між тим, як бачимо, саме ця зустріч стала вирішальною в справі викриття Азефа, хоча і зруйнувала подальшу долю Лопухіна: його було засуджено до каторги, яку згодом замінено на заслання до Сибіру, але у 1912 році він був помилуваний, відновлений в правах і жив в Петербурзі.

Участь Браудо в цій справі не закінчилась. У жовтні 1908 р. в Парижі відбувся суд над Бурцевим по звинуваченню Азефа в провокації. За наполяганням суддів: П.Кропоткіна, Р.Лопатіна і В.Фігнер, Бурцеву довелося розповісти про розмову з Лопухіним. Звинувачувачі наполягали на тому, що Лопухін був підсланий, що він свідомо обмовив Азефа, і, згодом, в Петербург був відряджений спеціальний представник партії (А.Агранов) для допиту Лопухіна. Есери були переконані, що в Петербурзі вони доведуть провокацію. Бурцев зрозумів, яка хмара збирається над головою Лопухіна у випадку будь-якої помилки, але в нього не було жодної можливості повідомити Лопухіна. Тоді він написав листа на адресу Публічної Бібліотеки. У внутрішньому конверті була його записка з проханням передати цей лист, підписаний вигаданим ім'ям, бібліотекарю Браудо, а в

листі до нього Бурцев вже від свого імені писав, щоби Браудо передав лист безпосередньо Лопухіну. Браудо виконав прохання, і Лопухін був вчасно попереджений. Тим же шляхом пізніше Бурцев написав ще два листи Лопухіну до його арешту.

Що ж до Агранова, то не маючи можливості самостійно вийти на Лопухіна, він звернувся за допомогою до Браудо [2, 99]. Олександрю Ісайовичу, як переконаний Агранов, вдалося переконати Лопухіна у необхідності зустрічі особливо після того, як до Лопухіна з'явився сам Азеф з проханням дезавувувати інформацію про його співробітництво із спецслужбою. Зустріч Агранова відбулася в присутності Браудо і його знайомого на прізвище Кальманович (мову про якого ми не можемо вести за браком місця і невідповідністю темі статті). Агранов, між тим, вагався – вірити чи ні.

Через декілька днів, вже після візиту до Лопухіна поліцейського генерала Герасимова з погрозами, Браудо організував нову зустріч Агранова і Лопухіна, але на прохання останнього вона була, з міркувань безпеки, перенесена до Лондона.

Той же Агранов висловлює припущення [2, 101], що подальше письмове звернення Лопухіна до П.Столипін і М.Трусевича (Департамент поліції) було підказано йому Браудо, або, принаймні, Браудо підтримав це. При чому, ці звернення Лопухін передав Агранову у відкритому конверті з пропозицією самостійно кинути їх до поштової скриньки. Це остаточно переконало Агранова у правдивості свідчень Лопухіна [2, 102].

Оцінюючи роль Браудо, Бурцев пише: «Мені не потрібно коментувати, яку послугу надав мені Браудо, влаштувавши в Кьольні моє побачення з Лопухіним... Велику послугу він нам надав і передачею моїх трьох листів Лопухіну. У всій історії з моїми листами Лопухіну ім'я А. І. Браудо ніде ніким не було згадане... я зрозумів, яку *величезну роль* в моєму викритті Азефа зіграв Браудо. Зрозумів і те, що О.І все це робив за особистою ініціативою, тому що це потрібно було для загальної справи» [4, 96-97].

Під час процесу Лопухіна, що обвинувачувався у видачі важливої державної таємниці, йому судом було поставлене питання, через кого здійснився зв'язок із закордонними революціонерами. Лопухін відмовився назвати ім'я, заявивши на суді, що не може цього зробити з моральних міркувань.

Таким чином, про реальну роль Браудо у справі викриття Азефа знали Бурцев, Лопухін і, згодом, Аргунов. Вони всі оцінювали її як суттєву або вельми суттєву.

Останні роки життя Олександра Ісайовича, на жаль, не можна назвати щасливими. Після Лютневої революції Браудо поступово відходить від активної громадської діяльності і зосереджується на роботі в бібліотеці. Політичні свободи, проголошені Тимчасовим урядом, рівноправність євреїв, давали йому можливість зосередитися на науковій діяльності. Але прихід до влади більшовиків зруйнував все. Браудо визнавав, що він відчуває себе непотрібним. Відношення влади до нього було як до звичайного «спеца».

В 1924 році йому, нарешті, вдалося виїхати в Європу для ознайомлення з каталогізаційною роботою бібліотек Німеччини, Британії і Франції. Він напружено працював в Берлінській бібліотеці, Паризькій національній бібліотеці, бібліотеці Британського музею.

24 листопада, після, як завжди, напруженої праці в бібліотеці Британського музею, Олександр Ісайович прийшов додому, ліг і помер.

Його стомлене серце перестало битися.

Оцінюючи багатогранну діяльність Олександра Ісайовича Браудо, відзначаємо, що він був справжнім інтелігентом і патріотом в найкращому, позитивному розумінні цього слова. Його наполеглива діяльність з інформування і формування громадської думки певним чином вплинула на вирішення багатьох питань російського єврейства.

Видатне місце в його характеристиці повинна зайняти, відзначена вище, його, без перебільшення, геніальна здатність поєднувати у просторі незнайомих людей, що радикальним чином вплинула на вирішення багатьох, як тепер видно, історичних питань.

Діяльність Браудо спричинила свій, позитивний, а іноді, значний вплив на розвиток незалежних засобів масової інформації в Європі, а, отже, і на розвиток європейської демократії.

Не можна залишити осторонь і наукову та адміністративну спадщину Браудо. Олександр Ісайович був видатним організатором бібліотечної справи. За його безпосередньої участі Публічна бібліотека стала взірцем наукової систематизації і організації і майже досягла «адміністративного ідеалу» в своїй діяльності.

О. І. Браудо вніс свій помітний вклад в історичну науку. Його переклади і дослідження мемуарів іноземців про Росію, публікації в закордонній науковій історичній пресі заслужили визнання в середовищі спеціалістів, а наукові висновки відносно більш значного впливу англійських, а не голландських купців в петровську епоху сприяли подальшому дослідженню і розумінню цього питання.

Таким був Олександр Ісайович Браудо – письменник, науковець, громадський діяч і просто видатна людина.

Джерела та література

1. Алданов М. Азеф. – Париж, 1936
2. Аргунов А. Воспоминания // Александр Исаевич Браудо: 1864-1924. Очерки и воспоминания. – Издание Кружка русско-еврейской интеллигенции в Париже. – Париж, 1937
3. Брамсон Л. Жизнь и деятельность Браудо: Вступительное слово на вечере, посвященном памяти А. И. Браудо по случаю 10-летия со дня его смерти // Александр Исаевич Браудо: Очерки...
4. Бурцев Вл. Воспоминания // Александр Исаевич Браудо: Очерки...
5. Герценштейн Михайло Якович, 1859-1906, банкір, політичний діяч, професор, депутат І Держдуми від Москви. Після розпуску Держдуми оселився в місті Теріокі, де в липні 1906 року під час прогулянки був вбитий. Один з учасників вбивства, О. Половнев, був засуджений, але пізніше помилувааний.
6. Гінзбург С. А.И.Браудо и вопросы еврейской культуры // Александр Исаевич Браудо: Очерки...
7. д'Естурнель де Констан, Поль Анрі Бенжамен Балюе, 1852-1924, лауреат Нобелівської премії мира 1909 р., (разом з Огюстом Беернаром). Діяльність де Констана свого часу чиним сприяла утворенню Антанти; активно сприяв виникненню системи міжнародного арбітражу.
8. Юлос Григорій Борисович, 1859-1907, доктор права (Німеччина), магістр політекономії (Росія), політичний діяч, депутат І Держдуми від Полтави, близький, з гімназичних часів, приятель М. Герценштейна, знайомий Браудо. В березні 1907 року був убитий.
9. Журнал почав виходити 1912 року, коли невідворотність війни усвідомлювалася всіма. В таких умовах британський уряд не бажав псувати відносини з Росією, і, як водиться, заплющував очі на її (Росії) внутрішню політику, в тому числі, на стан єврейського питання.

10. Лаппа-Старженецкая Ек. Деятельность А. И. Браудо на поприще библиотековедения // Библиотечное обозрение.—1925, кн.1
11. Мовшович Д. Браудо и последние этапы борьбы за эмансипацию евреев в России//Александр Исаевич Браудо: Очерки...
12. Познер С. Страницы прошлого // Александр Исаевич Браудо: Очерки
13. Слиозберг Г. Личность А.И. Браудо // Александр Исаевич Браудо: Очерки...
14. Грусевич, Максиміліан Іванович, (1863–?), директор департаменту поліції. Очолював комісію, яка розслідувала діяльність Київського охоронного відділення під час вбивства Столипіна.

Додаток:

Перелік деяких важливих праць О. Браудо. (орфографія сучасна)

1. Путешествие в Россию датского посланника Якова Ульфельда в XVI веке. Перевод с латинского // Журнал Министерства народного просвещения, 1890. – №7.
2. Описи русских библиотек и библиографические издания, находящиеся в исторической и археологической библиотеке Н.Бокачева // Журнал Министерства народного просвещения, 1891. – №5.
3. Послание Таубе и Крузе к герцогу Кетлеру // Журнал МНП, 1890.— №10.
4. Обзор литературы по русской истории за 1888-1889 год // Историческое обозрение, 1891. – Т.3.
5. Записки де-ла Невилля о Московии. 1689г. Перевод с французского // Русская старина, 1891. – №9.
6. Новые материалы для истории русско-голландских отношений // Журнал МНП, 1893. – №7.
7. С.А.Бершадский как историк русских евреев // Восход, 1896. – №№ IV, XI, XII.
8. Материалы для исторической библиографии // Пережитое, СПб, 1908. – Т. 1.
9. Печатание карточек для библиотечных каталогов // Библиотечное обозрение, 1919. – Кн.1.
10. Первые шаги на пути к объединению деятельности русских библиотек // Библиотечное обозрение, 1919. – Кн.1.